यमाः स्कन्दपुराणे दर्शिताः "माघमासे तु कृष्णा या-फाल्गुनादौ चतुर्दशी। सा च पुण्या तिथिर्ज्ञेया सर्व-पातकनाशिनी। अहिंसा सत्यमक्रोधो ब्रह्मचर्यं दया क्षमा। शान्तात्मा क्रोधहीनश्च तपस्वी ह्यनसूयकः। तस्मै देयमिदन्देवि! गुरुपादाद्गोयदि। अन्यथा योददातीदं स तदा नरकं व्रजेदिति"। उक्ताधिकारिणा तु ज्ञेयं व्रतस्वरूपं त्रिविधम् "उपवासो जागरणं-पूजा च। तदुक्तं नागरखण्डे "उपवासप्रभावेण बलादपि च जागरात्। शिवरात्रौ तथा तस्य लिङ्गस्यापि च पूजया। अक्षयानुत्तमते भोगान् शिवसायुज्य-माप्नुयादिति"। स्कं० सह्यखण्डे "स्वयञ्च लिङ्गमभ्यर्च्य सोपवासः सजागरः। अजानन्नपि निष्पापो निर्मादो गणतां गतः"। अत्रेदञ्चिन्त्यते किमेता उपवासजागर पूजा व्रतस्य स्वरूपे स्वेच्छया विकल्पन्ते ?। उत समुच्चि-ताएवेति ?। तत्र विकल्पन्ते इति तावत्प्राप्तम्। कुतः। एकैकस्येतरनिरपेक्षतया विधानात्। तथाहि स्कन्द-पुराणे केवलोपवासविधिः पठ्यते "अखण्डितं व्रतोयोहि शिवरात्रिमुपोषयेत्। सर्वान् कामानवाप्नोति शिवेन सह मोदत इति"। तथा केवलजागरणं पठ्यते "कश्चित्पुण्यविशेषेण व्रतहीनोऽपि यः पुमान्। जागर-कुरुते तत्र स रुद्रसमतां व्रजेत्"। तथा केवलपूजा प-ठ्यते "यःपूजयति भक्त्याग्रमनेकफलतां व्रजेदिति"। तस्मादुपवासादयस्त्रयोऽपि विकल्पन्ते। यदि नागर-खण्डसह्यखण्डयोः समुच्चयविधिरस्तीत्युच्यते। तर्हि-प्रत्येकं वा समुदायोवा यथेष्टमनुष्ठीयतामिति. प्राप्ते-ब्रूमः। वैश्वानरविद्योपासनन्यायेन समुदाय एवात्रा कर्तव्यः। तस्य च न्यायस्य संग्राहकावेतौ श्लोकौ "वैश्वानरसुपास्तेऽत्र प्रत्येकसमुदायतः। विकल्पः समु-दायो वा नियतोहिविधाहिधेः। विकल्प इति चेन्नै-वं समुदायप्रशस्तितः। अवयुत्यानुवादेन प्रत्येकोक्त्यु-पपत्तितः" इति। अयमर्थः। छन्दोगैराम्नायते "वैश्वानरसुपास्ते इति। द्युलोकादित्यवायाकाशोदक पृथिवीरूपैः षड्भिरवयवैरुपेतोऽवयवी सर्वात्मको विराट् पुरुषो वैश्वानरशब्दवाच्यः। तत्र संशयः। किं द्यु-लोकाद्यवयवा अवयवी च प्रत्येकं विकल्पेनोपास्याः ? उतावयव्येव नियमेनोपास्यः ? इति। विकल्प इति तावत् प्राप्तम् कुतः द्विविधस्य विधेः श्रूयमाण-त्वात्। प्राचीनशालसत्ययज्ञेन्द्रद्युम्नजनबुडिलोद्दालक नामभिः षड्भिर्महर्षिभिः क्रमेण द्युलोकादयः षड्-अवयवाः प्रत्येकमुपासिताः। तद्वृत्तान्तकथनपरेषु वाक्येषु षण्णामवयवानां प्रत्येकमुपास्तिविधयो नियमाश्च फलसहिता उपलभ्यन्ते। पुनश्चान्ते षड्भ्यस्तेभ्यो महर्षिभ्योऽश्वपती राजा समुदायोपास्तिमवोचत। अतो-द्विविधविधित्वेन यथेच्छं विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः। समुदायएवात्र नियमेनोपासितव्यः कुतः प्रस्तुत-त्वात्। अवयवोपास्तिवाक्यान्यवयुत्यानुवादरूपत्वेना-न्युपपद्यन्ते। तस्मात्समुदाय उपास्य इति राद्धान्तः। अनेन न्यायेन प्रकृतेऽप्युपवासादीनान्त्रयाणां समुदायस्यैव व्रतरूपत्वम्। ननु कश्चिदुपवासादिकं विधाय पुनः पश्चान्तरूपेणोपवासव्यतिरिक्तं इयं पठ्यते। "अवयः शिवरात्रिञ्च पूजाजागरणैर्नवेदिति"। नायन्दोषः। अथ वेत्यनुकल्पोपक्रमेणायमविषयत्वोपपत्ते। अत्र व्रते विहितान्त्रयाणां परस्परमङ्गाङ्गिभावबोधकप्रमाणा-भावादाग्नेयादिषड्यागवत्प्रत्येकाङ्गसम्बन्धविधानात्फल-विधानाच्च समं प्राधान्यन्द्रष्टव्यम्। अस्मिन्नेवोपोद्बलकं लिङ्गमभिधीयते। लुब्धकस्य मद्राचजन्म प्राप्तवतो दुर्वाससा सह संवादे पठ्यते "कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां कश्चिन्मृगमाप्तवान्। अस्मिन् पाचरणार्थं क्षुधा-सम्पीडितोऽवसत्" इत्युपक्रम्य "धत्तःकोटप्राहताश्चैव विल्वपत्राणि मानद!। पतितानि महाराज! मम्भोः शिरसि भूतले। तत्रैव स्थौ राजेन्द्र! सर्वरात्रमतन्द्रितः। रात्रिशेषे स्थितोव्याधः सञ्जातश्चिरनामिधः। प्रभाते विमले जाते दृष्ट्वा तत्रैव शङ्करम्। विल्वपत्रैर-न्नेश्च! कन्दमूलैश्च पारितः" इति। एतस्मिन् यथोक्त-तिथिविशेषेऽयम् इदं विचार्यते। किं व्रतान्तरेष्वियात्राप्युदयास्त-मयवेध आदर्तव्यः ? किं वा प्रदोषवेधः ? आहोस्विन्निशीथ-वेध ? इति। तत्र पूर्वेद्युरुदये त्रयोदशीवेधः परेद्युरस्त-मये दशवेध इत्युदयास्तमये वेधोयुक्तः तस्य व्रतान्तरेषु कृप्तत्वात् कृप्तस्य च कल्पाद्बलीयस्त्वात्। नैवम्। समान्याद्विशेषस्य बलीयस्त्वात्। समानरूपोह्यु-दयास्तमयवेधः सर्वतिथिषु समानत्वात् विशेषरूपौ प्रदोषनिशीथवेधौ कृष्णचतुर्दशीलक्षणे तिथिविशेषे शिवरात्राख्यं व्रतविशेषमुपजीव्य प्रवृत्तत्वात्। एतदे-वाभिप्रेत्य ईशानसंहितायामुक्तम्। "उदयेऽन्विताः कचिद्ग्राह्याः कचिदस्तमयेऽन्विताः। व्रतिभिस्तिथयो यस्माद्विजयित्वा व्रतन्त्विदमिति"। अस्मिंस्तु व्रते प्रदोष